



*Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*  
*Turkey Journal of Theological Studies*  
[Tiad-2017]

[TiAD], 2022,6 (2): 769-793

**Mustafa Sabri Efendi'nin Kaderle İlgili Bazı Ayetlere Dair  
Yorumlarının Mukayeseli Tahlili**

Comparative Analysis of Mustafa Sabri Efendi's Comments on Some Verses  
About Fate

**Fatih ÇELİKEL**

**Meb, Öğretmen, Hatay Hz. Ayşe Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi  
Teacher, Hatay Hz. Ayşe Girls Anatolian Imam Hatip High School**

**fatihce81@hotmail.com**

**ORCID: 0000-0002-5301-3046**

**Makale Bilgisi / Article Information**

**Makale Türü / ArticleTypes** : Araştırma Makalesi / Research Article  
**Geliş Tarihi / Received** :16.10.2022  
**Kabul Tarihi / Accepted** :11.12.2022  
**Yayın Tarihi / Published** :31.12.2022  
**Yayın Sezonu** : Aralık  
**PubDateSeason** : December

**Atıf/Cite as:** ÇELİKEL, Fatih. "Mustafa Sabri Efendi'nin Kaderle İlgili Bazı Ayetlere Dair Yorumlarının Mukayeseli Tahlili". Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi. 6/2 (Aralık 2022): 769-793. doi: 10.32711/tiad. 1190096

**İntihal-Plagiarism:** Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by Turnitin.

**Etik Beyan/Ethical Statement:** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Fatih ÇELİKEL).

**Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License:** Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

**Copyright** © Publishedby Mustafa YİĞİTOĞLU

## Mustafa Sabri Efendi'nin Kaderle İlgili Bazı Ayetlere Dair Yorumlarının Mukayeseli Tahlili

### Öz

Mustafa Sabri Efendi, Şeyhülislamlık görevini üstlenmiş, son yüzyılın önemli İslam âlimlerinden biridir. Oldukça çalkantılı bir hayat süren Mustafa Sabri Efendi'nin kader konusundaki görüşleri dikkat çekicidir. Mustafa Sabri Efendi, kader mevzusunda önceleri Mâturîdî çizgiyi takip etmiş ancak özellikle Mısır'a yerleştikten sonra Eş'ârî anlayışı benimsemiştir. Kader konusunda temel referansının Kur'ân olduğunun altını ısrarla çizmiş, görüşüne dayanak olarak gördüğü ayetleri büyük bir özgüvenle tefsir etmiştir. Ayetlere getirdiği yorumlarla bir yandan takip etmiş olduğu çizginin hakkâniyetini ispatlamaya çalışırken diğer taraftan ilgili ayetlerin Mâturîdî anlayışla tefsir edilmesinin hatalı olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Bu çalışmada Mustafa Sabri Efendi'nin temel referans olarak gördüğü ayetlere dair yorumları, çeşitli tefsirler ve özellikle bu konuya hasredilmiş çalışmalar üzerinden mukayeseli bir bakış açısıyla tahlil edilmeye çalışılmıştır. Başta Muhammed Zâhid el-Kevserî ve Elmalılı Hamdi Yazır olmak üzere bazı isimlerin Mustafa Sabri Efendi'nin yorumları ile çatıştığı görülmüştür. Bu iki yaklaşımdan genel itibariyle el-Kevserî'nin yaklaşımının metodolojik açıdan daha isabetli olduğu görülmüştür.

**Anahtar Kelimeler:** Tefsir, Kader, Mustafa Sabri Efendi, Ayet, Yorum.

### Comparative Analysis of Mustafa Sabri Efendi's Comments on Some Verses About Fate

#### Abstract

Mustafa Sabri Efendi is one of the important Islamic scholars, who assumed the duty of Sheikhul Islam. The visions of Mustafa Sabri Efendi, who led a very turbulent life, about fate are remarkable. Mustafa Sabri Efendi initially followed the Maturidi line on the issue of destiny, but he adopted the Ash'ari understanding especially after settling in Egypt. He insistently underlined that his main reference on the subject of destiny is the Qur'an, and he interpreted the verses that he saw as the basis of his opinion with great confidence. In this study, Mustafa Sabri Efendi's interpretations of the verses, have been tried to be analyzed from a comparative point of view through various commentaries and especially studies devoted to this subject. It has been seen that some names, especially al-Kevserî and Elmalılı Hamdi Yazır, conflict with Mustafa Sabri Efendi's comments. Of these two approaches, it has been seen that al-Kevserî's approach is methodologically more accurate.

**Keywords:** Tafsir, Destiny, Mustafa Sabri Efendi, Verse, Commentary.



**Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi**

Turkey Journal of Theological Studies

[TİAD]

ISSN: 2602-3067

## Giriş

Mustafa Sabri Efendi (ö.1869-1954), gerek siyasi hayatı gerekse ilmî şahsiyeti açısından oldukça zengin bir kişiliktir. Osmanlı'nın son dönem Şeyhülislamlarından biri olan Mustafa Sabri Efendi'nin, genelde İslâm âlemi, özelde Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında yaşadığı ağır mağlubiyetlere şahit olması kendisini derinden sarsmıştır. Batı'nın maddî sahayla sınırlı kalmayarak, tüm alanları içine alacak şekilde kuşatıcı bir saldırıyla İslâm'ı bitirme veya en azından işlevsizleştirme planının farkında olan Mustafa Sabri Efendi, bu saldırılara karşı ilmî mücadele yoluyla karşı koymaya çalışmış, bu bağlamda meşhur eseri *Mevkifu'l-Akl*'ı telif etmiştir. Dört ciltten oluşan bu hacimli eserin bir bölümünü "kader" konusuna tahsis eden Mustafa Sabri Efendi, ilgili bölümde kader hakkındaki görüşlerini detaylıca açıklamıştır. Bu konudaki açıklamalarında Kur'ân ayetlerini temel referans olarak belirleyen Mustafa Sabri Efendi, yorumlarına özellikle Nahl 16/93. ve Tekvîr 81/29. ayetlerinin zemin oluşturduğunu ifade etmiş ve bu ayetleri konuyla ilgili görüşleri doğrultusunda tefsir etmiştir. Onun bu ayetlere dair yorumlarında kendine özgü cebri savunması, çağdaşı ve samimi dostu olan Muhammed Zâhid el-Kevserî tarafından ilmî bir reddiye ile karşılık bulmuştur. Kısa adı *el-İstibsâr* olan bu eserde el-Kevserî, Mustafa Sabri Efendi'nin referans olarak aldığı ayetleri incelemiş ve bu ayetlerin nasıl anlaşılması gerektiğini izah etmiştir. Bugüne kadar gerek Mustafa Sabri Efendi'nin kader konusundaki görüşleri,<sup>1</sup> gerekse bu iki isim arasındaki ilmî çekişme incelenmiş olsa da ilgili çalışmalarda konuların ayetlerin tefsirleri üzerinden değil de genel prensipler üzerinden değerlendirildiği görülmüştür. Bu çalışma, mukayeseli bir bakış açısıyla Mustafa Sabri Efendi'nin ilgili ayetlere dair yorumlarının tahlilini, diğer müfessirlerden hangi yönlerden farklılaştığını, referans olarak gösterdiği ayetlerin görüşlerine ne oranda delâlet ettiğini tefsir ilminin temel usûl kâideleri ışığında tespit etmeyi amaçlamaktadır.

### 1. Mustafa Sabri Efendi'nin Kader Konusundaki Görüşleri

Mustafa Sabri Efendi kader konusuna dair düşüncelerini ilk olarak *Dini Mücedditler* isimli eserinde paylaşır. Bu eser, İslâm'ın reforme edilmesi gerektiğini öne süren Haşim Nahit'e reddiye mahiyetindedir. Haşim Nahit'in Müslümanların yeniden ayağa kalkmalarının ancak İslâm'ın yenilenmesi ile mümkün olacağını söylemesi, bununla bağlantılı olarak kader inancını

<sup>1</sup> Hüseyin Doğan, "Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi'nin 'Mevkifu'l-Beşer Tahte Sultâni'l-Kader' İsimli Eserinin Kelâm Açısından Tahlili", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22 (2018); Emine Ögük, "Mustafa Sabri Efendi'nin Kader Hakkındaki Görüşlerinin Tahlili", *İslâmî İlimler Dergisi* 9/9-2 (2014); Ömer Aydın, "Mehmed Zâhid Kevserî ile Mustafa Sabri Efendi'nin Kader Konusundaki Tartışması", *Uluslararası Düzceli M. Zâhid Kevserî Sempozyumu*, (Düzce: y.y. 2007), 637-647.



Müslümanların geri kalmasının nedenleri arasında zikretmesi, Mustafa Sabri Efendi'nin kader konusunun üzerinde durmasına sebep olur.

Mustafa Sabri Efendi'nin buradaki genel kader anlayışı Ehl-i Sünnet çizgindedir. Ona göre Cenâb-ı Hakk'ın ezeli ilminde her şey mevcuttur ve Cenâb-ı Hakk'ın kulların fiillerini bilmesi onları herhangi bir şekilde cebrin mahkumu kılmaz. Zira kulların kendi ihtiyar ve iradeleri de ilâhî ilimde yer almaktadır. İlâhî ilmin hadiselerle ve kulun fiilleriyle ilgisi, onlara musallat olmak şeklinde değil, olumlu veya olumsuz herhangi bir tesirde bulunmadan meydana gelecekleri şekilde taalluk etmek biçimindedir. Ona göre ilim, mahiyeti itibariyle taalluk ettiği şeyde sadece bir inkişâf (görünme) husûle getirir. Başka bir etkisi yoktur ki, bundan dolayı kulun fiillerinde cebir olduğu iddia edilebilsin. Mustafa Sabri Efendi, bu noktada mevzuyu daha anlaşılır kılmak amacıyla bir soru dillendirir ve cevaplar: Cenâb-ı Hak ezelden kulun fiilini biliyor ve takdir ediyorsa ve ilâhî ilimde hata ihtimali yoksa, bu durumda kul fiilinde mecbur değil midir?<sup>2</sup> Hayır, Cenâb-ı Hakk'ın ezeli ilminde ve takdirinde kulun o fiili kendi ihtiyarıyla yapacağı da dahildir. Dolayısıyla ezeli ilim ve takdir, hadisenin vukuunu teyit ve tespit ettiği gibi kulun o hadiseye yönelik sarf edeceği ihtiyar ve iradesini de teyit ve tespit eder, zannedildiği gibi iradeyi yok etmez. Mustafa Sabri Efendi ilâhî ilmin taalluk ettiği fiile tesir ve teshir türü hiçbir etkide bulunmayıp, sadece gerçekleşeceği üzere taalluk etmesini somut bir örnekle zihinlere yaklaştırmak ister. Buna göre nasıl ki talebesinin imtihandan başarılı olamayacağını öncesinden bilen öğretmenin bilgisi, öğrenci hakkında cebir ve zulüm teşkil etmezse, Cenâb-ı Hakk'ın ezeli ilminde kulların fiillerini bilmesi onlara zulüm değildir ve onları fiillerine zorlamaz.

Mustafa Sabri Efendi, Mutezile'den ayrıştığı noktayı da açıklar ki bu; kulun kendi kendine elinden bir şey gelmeyecek olması ve her şeyin yaratıcısının Allah olduğu gerçeği mucibince,<sup>3</sup> Cenâb-ı Hakk'ın kulun fiiline ait iradesini de kendi takdiri ile icra etmesidir. Öne sürdüğü görüşün Allah'ın kulların fiillerini yarattığını anlatan ayete<sup>4</sup> de uygun olduğunu belirten Mustafa Sabri Efendi, kulların her hareketinin ve her fiilinin Cenâb-ı Hakk'ın yaratmasıyla gerçekleştiğinin altını çizer. Ancak ona göre Cenâb-ı Hakk'ın yaratması, fiilin hâsilun bî'l-masdarına taalluk eder. Fiilin cüz'i irâde ve çalışma adı verilen masdar yönü insana ait olup, bu kısma yaratma ve icâd taalluk etmez. Çünkü

<sup>2</sup> Bu, kaderle ilgili zihinleri ziyadesiyle kurcalayan bir sorudur ve sıkça dillendirilmektedir. Bu probleme çözüm olarak Cenâb-ı Hakk'ın kulların irâdî fiillerini önceden bilmediğinin öne sürülmüş olması, mevzunun ne denli ince olduğunu göstermesi açısından oldukça fikir vericidir. bk. Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/234-236.

<sup>3</sup> ez-Zümer 39/62.

<sup>4</sup> es-Saffât 37/95.



bu, bütün masdar manaları gibi mevcutlardan değildir, yaratma ise ancak mevcut olanlara taalluk eder.<sup>5</sup>

Mustafa Sabri Efendi'nin yaklaşımı ve görüşleri bu noktaya kadar Ehl-i Sünnet'in bilinen kader anlayışından farklı değildir. Ancak biraz daha derinlere inildiğinde yani kulun irâdesini, yani kararını etkileyen âmiller söz konusu edildiğinde meselenin ilk bakışta çözülemeyecek kadar karmaşık bir görünüm arz ettiği görülür ki Mustafa Sabri Efendi tüm gayretini bu noktanın vüzûhuna tahsis eder. Ona göre kulun ihtiyarında özgür olması müsellem bir hakikat olmakla birlikte, kulun ihtiyarını etkileyen âmilleri belirleyen Cenâb-ı Hakk'ın irâdesidir. Cenâb-ı Hak, kulun ihtiyarına doğrudan müdahale etmese de söz konusu âmillere dolaylı şekilde hükümünü icra etmektedir. Yani kulun fiillerinde iradesiyle hareket ettiği bedîhî bir hakikat olmakla birlikte, bu iradeyi kullanırken zihninde oluşan fikirler gayr-i ihtiyârîdir. Nitekim İmam Gazzâlî'nin "istediğimi yaparım" diyen kişiye, "istediğini isteyebilir misin" diye karşılık vermesi, bazı ulemânın insanı "fiillerinde muhtar, ihtiyarında mecbur" olarak tarif etmesi bu gerçeğe işaret etmektedir. Allah istemedikçe insanların dileyemeyeceğini anlatan,<sup>6</sup> iradeyi sadece Allah'a tahsis eden ve onun kulun kalbi üzerindeki hâkimiyetini anlatan ayetler<sup>7</sup> tam da bu hakikati ifade etmektedir.<sup>8</sup>

Mustafa Sabri Efendi'nin Mısır'da telif etmiş olduğu *Meokifu'l-Beşer Tahte Sultâni'l-Kader* isimli eserinde farklı bir kader anlayışını benimsediği söylenebilir de aslında oradaki bazı tespitlerinin burada da yer aldığı dikkatli gözlemlere saklı kalmamıştır. Görebildiğimiz kadarıyla her iki eserdeki en önemli farklılık, *Dini Mücedditler* isimli eserinde Mâturidî anlayışın eleştirilmemiş olması, hatta bazı tezlerinin savunulmasına karşılık,<sup>9</sup> *Meokifu'l-Beşer*'de Mâturidî çizginin şiddetli bir şekilde eleştirilmesidir. Ancak yukarıda da ifade ettiğimiz gibi onun ayetlere

<sup>5</sup> Mustafa Sabri Efendi, *Mustafa Sabri Efendi Külliyyatı* (İstanbul: Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi, 2019), 1/498-499.

<sup>6</sup> el-İnsân 76/3; et-Tekvîr 81/29.

<sup>7</sup> el-Enfâl 8/24; el-Kasas 28/68.

<sup>8</sup> Mustafa Sabri Efendi, *Mustafa Sabri Efendi Külliyyatı*, 1/500.

<sup>9</sup> Mustafa Sabri Efendi'nin *Meokifu'l-Beşer*'de dillendirdiği temel itirazlardan birincisi Mâturidî anlayıştaki cüz'î irade teorisine, ikincisi meşiet-i ilâhiyenin kulun - kendisine göre - cüz'î iradesine tabi kılınmasına aittir. Ayrıca Mustafa Sabri Efendi'nin önceki eserinde el-En'âm 6/149. ayetteki "kesin delil"i, kulların cüz'î iradesi olarak yorumlamak suretiyle kulun özgürlüğünü destekleyen yorumu takdir etmesine mukâbil, *Meokifu'l-Beşer*'de ilgili ayeti tefsir etmesine rağmen buradaki görüşleriyle uyuşmayan önceki yorumunu gündeme getirmemiş olması da dikkat çekicidir. Bütün bunlarla birlikte kendisinin *Dini Mücedditler* isimli eserinde Cenâb-ı Hakk'ın sebepler üzerinden kulun ihtiyarı üzerinde etkili oluşu ile kulun özgürlüğü mevzusunun uzlaştırılmasını "bu mesele kadar hayli müşkil bir mesele Dünyada bulunmaz denilse yeridir" şeklinde ifade etmesi, kader konusunun bu boyutunun zihninde önceden de yeterince tebellür etmemiş olduğunu göstermektedir. Mustafa Sabri Efendi, *Mustafa Sabri Efendi Külliyyatı*, 1/502-503.



yaklaşımı her iki eserde de belli bir paralellik arz etmektedir ki aşağıdaki başlıkta bu ayetlere dair yorumlar mukayeseli bir bakış açısıyla incelenmeye çalışılacaktır.

## 2. Mustafa Sabri Efendi'nin Görüşlerine Dayanak Kıldığı Ayetlere Dair Yorumlarının Mukayeseli Tahlili

Çalışmamızın sınırları açısından Mustafa Sabri Efendi'nin görüşlerine dayanak olarak gördüğü ayetlerin tamamını incelemek mümkün olmadığından onun görüşlerine temel referans olarak gördüğü ayetler incelenecektir.

### 2.1. Tekvîr81/27-29. Ayetlerin Mukayeseli Tahlili

Mustafa Sabri Efendi'yi cebr-i mutavassıtı savunmaya iten ayetlerin başında Tekvir sûresinin son ayeti yer almaktadır. Ancak aralarındaki kuvvetli irtibat sebebiyle ilgili ayeti önceki iki ayetle birlikte paylaşmak yararlı olacaktır. Bu ayetler şu şekildedir:

إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَوِيحُوا تَشَاوُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ

“O herkes için bir öğüttür; özellikle sizden doğru yolda gitmek isteyenler için, Âlemlerin Rabbi Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz.”<sup>10</sup>

Yukarıdaki ayetler genellikle bir bütün olarak tefsir edilmektedir. Özellikle son ayetteki *تَشَاوُونَ* fiilinin mef'ul almadan mutlak bir şekilde zikredilmesi, bu cümlenin takdiri bir mef'ul ile beyan edilmesine sebep olmaktadır. Tefsirlerde bu beyan, *الاستِقَامَةَ*, “istikameti, doğru yolda olmayı dileyemezsiniz” şeklinde bir mef'ul takdir edilerek aktarılır. Buna göre ayet; “istikameti ancak Allah'ın lütfu ve tevfiği ile irade edebilirsiniz” anlamına gelir.<sup>11</sup>

Râzî son ayette kulun meşietinin Cenâb-ı Hakk'ın meşietine bağlandığını belirtir. Ona göre ayet “Allah size dileme fiilini vermedikçe asla dileyemezsiniz” anlamına gelmektedir. O bunu şu şekilde gerekçelendirir: Dileme fiili, muhdes bir sıfattır ve meydana gelmesi için mutlaka bir başka meşiete (dilemeye) muhtaçtır. Dolayısıyla bu ayet grubundan; istikamet üzere olma fiilinin, istikamet üzere olmayı irade etmeye, bu iradenin de Cenâb-ı Hakk'ın o iradeyi vermeyi istemesine bağlı olduğu anlaşılır. Böyle olunca istikamet üzere olma fiilinin nihayetinde Cenâb-ı Hakk'ın iradesine bağlı olduğu görülür. Râzî, Mutezilenin bu ayeti Cenâb-ı Hakk'ın zorla bir şeyi yaptırdığı durumlara tahsis etmesini zayıf bir ihtimal olarak değerlendirir. Zira ona göre ihtiyârî fiiller ve istekler de hâdis şeylerdendir ve meydana gelmesi

<sup>10</sup> et-Tekvîr 81/27-29.

<sup>11</sup> Ebu'l-Kâsım Mahmûd ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1987), 4/713-714; Ebu'l-Berekât Hâfizuddîn en-Nesefî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kelime't-Tayyib, 1998), 3/608-609; Ebu Hayyân Muhammed b. Yusuf, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999), 10/492.



mutlaka o şeyin gerçekleşmesini isteyen bir muhdise bağlıdır.<sup>12</sup> Beydâvî ise ayeti şu şekilde açıklar: “Bu Kur’ân, sizden gerçeğin arayışında olanlar için bir öğüttür ancak Allah sizin istikameti dilemenizi istemedikçe (o vakit gelmedikçe) siz istikameti dileyemezsiniz. Dolayısıyla istikamet üzere olmanızda lütuf ve hak sahibi olan sadece O’dur.”<sup>13</sup>

Mustafa Sabri Efendi’nin çağdaşı Muhammed Zâhid el-Kevserî, mef’ulü zikredilmeyen müteaddi fiilin kastedilmiş şeye delâlet ettiğini, bunun da mef’ulü düşünülme asıl olduğunu söyler. Ona göre bu kâideye binâen “Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz” ayetinde kastedilen, meşietin yani iradenin kendisidir. Dolayısıyla ayetin anlamı; “siz Allah dilemedikçe meşiet (irade) sahibi olamazsınız veya Allah’ın sizin dilemenizi dilediği vakit gelmedikçe dileyemezsiniz” şeklinde olur. Şayet ayetin siyakından hareketle burada istikameti dilemeye yönelik özel meşietin kastedildiği söylenirse, bu durumda ayet, insanın istikameti bulmasında iradesinin yeterli olmadığına delâlet eder.<sup>14</sup>

Çağdaş müfessirlerden Elmalılı Hamdi Yazır bu pasajı bağlamın gerektirdiği ve dil kâidelerinin izin verdiği muhtemel anlamları beyan etmek suretiyle genişçe tefsir eder. İlgili ayetlere dikkat edildiğinde Kur’ân’dan öğüt alma ve ondan faydalanma olgularının istikamet dileyenlerin meşietine bağlandığını belirten Yazır, buradan teklif ve sorumluluğun ihtiyarî fiillere bağlandığı sonucuna ulaşır. Ona göre hidayet kulun meşietine bağlandığı için, kişinin hidayete ulaşmak için öncelikle azmini ve iradesini hayra yönlendirmesi gerekmektedir. Ancak kişi, hidayete ulaşmak için meşietinin şart kılınmasından hareketle, iradesini hidayetin illeti ve yegâne şartı zannetme hatasına düşmemelidir. Nitekim sonraki ayette “Allah dilemedikçe kulların bir şey dileyemeyeceği” gibi umumî bir hitaba yer verilmesi, meşiet konusunda kulun haddini bilmesi gerektiğine bir işarettir. Yazır, gerek dil kuralları gerekse bağlam açısından ayetin şu şekilde anlaşılması gerektiğini söyler: “Ey insanlar veya ey istikameti dileyenler, siz o istikameti başka bir sebeple değil, ancak Allah’ın meşietleriyle, sizin dilemenizi dilemesiyle ve iradenizi irade etmesiyle diliyorsunuz.”

Bu noktada konuyu kader açısından detaylandıran Yazır, Cenâb-ı Hakk’ın kulun iradesini irade etmesinin, onun muradını da irade etmesi anlamına gelmeyeceğini belirtir. Nitekim insan bazen bir şey irade eder ancak muradı

<sup>12</sup> Ebu Abdullah Muhammed Fahrudîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabi, 1999), 31/71.

<sup>13</sup> Nâsuriddîn Ebu Said Abdullah el-Beydâvî, *Envâru’-t-tenzîl ve esrâru’-t-te’vîl* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabi, 1997), 5/291.

<sup>14</sup> Muhammed Zâhid el-Kevserî, *el-İstibâr fi’t-tehaddüs ani’l-cebri ve’l-ihiyâr* (Kâhire: el-Mektebetu’l-Ezheriyye li’t-Turâs, ts.), 17.



hâsıl olmaz. İşte bu durumda Allah onun iradesini irade etmiş ancak muradını irade etmemiş demektir. Zira eğer iradesini irade etmeseydi, irade edemezdi, muradını irade etseydi, isteği gerçekleşirdi. Demek ki kulun iradesi tek başına muradın husûlü için yeterli değildir. Ayetteki وَمَا تَشَاؤُنَّ “isteyemezsiniz” ifadesi, nimetleri sıralama makamında vârid olduğu için buradaki meşietten maksat, istikametın gerçekleşmesini sağlayan meşiet olmalıdır. Aksi takdirde istikamete ulaştırmayan hükümsüz bir meşieti nimetler içerisinde zikretmenin bir anlamı olmaz.<sup>15</sup>

Bununla birlikte ifadenin mutlak ve umumî oluşundan hareketle وَمَا تَشَاؤُنَّ ifadesini وَمَا تَشَاؤُنَّ شَيْئًا “hiçbir şey isteyemezsiniz” şeklinde takdir edenlerin de olduğunu belirten Yazır, bu haliyle ifadenin daha kuşatıcı bir mahiyet kazanacağını söyler. Ona göre bu durumda Allah'ın meşieti olmadıkça kulun hiçbir şeyi isteyemeyeceği hakikati bi'l-ibâre (ibare yoluyla) açıkça ifade edilmiş olur ki, bu da tam anlamıyla Ehl-i Sünnetin görüşüdür. Söz konusu ifade “istikameti istemek” şeklindeki bir kaydın takdir edilmesi ile anlaşılacak olursa, önceki anlam bi'l-ibâre değil, bi'd-delâle (delâlet yoluyla) anlaşılabilir olur.

Yazır, bu ayeti kulun meşietini (iradesini) tamamen hükümsüz kılacak şekilde anlayan ve cebre meşriyet kazandırıcı bir prensip olarak gören anlayışı eleştirir. Zira ona göre ayetteki hüküm istisnadan sonra geldiği için, burada kulun Cenâb-ı Hakk'ın irâdesine dayanmayan iradesi geçersiz kılınmış olup, kulun iradesi tamamen hükümsüz kılınmamaktadır. Hatta ayet Cenâb-ı Hakk'ın meşieti ile kulun meşietini ispat etmektedir. Nitekim önceki ayette لَمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ “sizden istikamet üzere olmak isteyenler için” ifadesiyle kulun meşieti açık bir şekilde vurgulanmaktadır. Dolayısıyla burada olsa olsa cebr-i mutavassıt (orta yolcu cebir) denilen meşiette cebirden söz edilebileceğini belirten Yazır, bunu şu şekilde açıklar: Kulun fiilleri ilâhî meşiete göre olunca, ilâhî meşiet ne şekilde tecelli ederse kulun meşietinin de ona göre şekillenmesi gerekir. Bu durumda Cenâb-ı Hakk'ın meşieti, kulun isteklerinde muhtar (özgür) olması şeklinde tecelli ederse kul tercihlerinde özgür bırakılmış olacağından, cebr-i mutavassıt kulun iradesini incitmeden gerçekleşir. Hiçbir hâdisin Cenâb-ı Hakk'ın meşietinin dışında tasavvur edilemeyeceğini belirten Yazır, bu yüzden kulların ihtiyârî fiillerinde tam bir cebir veya tam bir tefviz olamayacağını söyler. Ona göre kulun gayr-ı ihtiyârî fiillerinde mahza cebir durumu gerçekleşirken, kulun ihtiyari fiillerinde mahza cebirden söz edilemez.

Yazır'a göre bütün bunlardan çıkan sonuç şudur: “İnsanlar istikameti istemek ve onun arayışında olmak suretiyle zikirden (Kur'ân'dan) istifade etmeye çalışmalı, ancak istikamete ulaştığında muvaffakiyeti Cenâb-ı Hak'tan

<sup>15</sup> Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 8/5626-5628.





bilmelidir". Nitekim bir rivayete göre *لَمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ* ayeti nâzil olduktan sonra Ebu Cehil, "dilersek istikamet üzere oluruz, dilersek olmayız, her şey elimizde" şeklinde konuşunca, Cenâb-ı Hakk'ın iradesi olmadıkça kulun meşietinin hükümsüz kalacağını ifade eden *وَمَا تَشَاؤُونَ* ayetinin indirildiği aktarılır.<sup>16</sup> Buna göre ayetin, istikameti Cenâb-ı Hak'tan istemek ve nâil olunca bunu ondan bilmenin gerekliliğini anlatmak üzere nâzil olduğu söylenebilir.<sup>17</sup>

Mustafa Sabri Efendi, bu ayeti çeşitli bölümlerde görüşlerine dayanak olarak zikreder. Mâturidî mezhebini, kader konusunda ilâhî iradeyi kulun iradesine tabi kılmakla itham eden Mustafa Sabri Efendi, Cenâb-ı Hakk'ın "siz dilemedikçe Allah dilemez" değil, "Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz" buyurduğunu belirterek, âyete göre kulun iradesinin tâbi, ilâhî iradenin tâbi olunan (metbu') makamında olması gerektiğinin altını çizer.<sup>18</sup> Ona göre ayette kulların meşietinin Cenâb-ı Hakk'ın iradesine bağlı olmasından maksat, kulların cüz'i iradeleridir. Zira ayetin siyakında Kur'an'ın hidayeti ve istikameti dileyenler için öğüt ve zikir oluşundan bahsedilmek suretiyle şöyle denilmektedir: "Allah sizin istikameti dilemenizi irade etmedikçe, istikameti dileyemezsiniz." Dolayısıyla ayetin bağlamı ve bizatihi kendi ifadesi, cebirde nihayet bulan Eşârî mezhebini desteklemektedir.

Bu ayeti İslâm akidesini cebirden kurtarmaya çalışan ulemânın önünde büyük bir engel olarak gören Mustafa Sabri Efendi<sup>19</sup> Âlûsî'nin tefsirinin de kendi izahı ile örtüşüğünü ekleyerek bu konuda yalnız olmadığına dikkat çeker.<sup>20</sup>

Doğru yolu tutmanın ancak Allah'ın meşietiyile olduğu gerçeğinin Eşârî ve Mâturidî'nin üzerinde ittifak ettiği meselelerden olduğunu söyleyen Mustafa Sabri Efendi, aradaki anlaşmazlığın, kulun (doğru yolu istemeye dair)

<sup>16</sup> Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2000), 24/264.

<sup>17</sup> Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 8/5629-5630.

<sup>18</sup> Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-beşer tahte sultânî'l-kader* (Kâhire: el-Matbaatu's-Selefiyye, 1933), 77.

<sup>19</sup> Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-beşer tahte sultânî'l-kader*, 80. Önceki bölümlerde de ifade ettiğimiz üzere bu ayetin Mustafa Sabri Efendi'de oluşturduğu etki oldukça dikkat çekicidir ki o bu konuda şunları söyler: Memleketimdeyken Mâturidî mezhebini taklid ediyor ve ayetlerin ifade ettiği delilleri mezhebime göre tevil ediyordum ancak Mâturidî mezhebini taklit ederken en çok zorlandığım husus, bu ayeti Mâturidî'nin kader anlayışı ile uzlaştırmaktı. Öyle ki bu uzlaştırmayı, cebri, kulun özgürlüğü ve iradesi ile uzlaştırmaktan daha zor bir mevzu olarak görüyordum. Daha sonra görüşlerim berraklaştı ve Kur'an'ın ifade ettiği her iki hakikate (Cenâb-ı Hakk'ın dilediğini hidayete dilediğini dalâlete sevk etmesi ve kulların mesuliyeti) inanıp Mâturidî mezhebini terkettim. Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-beşer tahte sultânî'l-kader*, 93-94.

<sup>20</sup> Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-beşer tahte sultânî'l-kader*, 78-79. Âlûsî bu ayeti şu şekilde açıklar: "Allah sizin dilemenizi dilemedikçe, herhangi bir sebep yüzünden istikameti dileyemezsiniz. Sizin dilemeniz Allah'ın dilemesi sebebiyledir." Şihabuddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Ruhu'l-meâni fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 1994), 15/266.



meşietinin Allah'ın meşieti ile olup olmadığı meselesinde olduğunu ifade eder. Ona göre ayet tam da bu hususa açıklık getirmek suretiyle taşı gedğine koymaktadır. Zira ayet, "yolu tutamazsınız" veya "doğru yolu tutamazsınız" yahut "meşietiniz doğru yola tabi olamaz" demek yerine, açıkça "dileyemezsiniz" demektir.<sup>21</sup>

Öte yandan Tekvir suresinin son ayeti ile ilgili zorlama veya yanlış bulduğu tevilleri eleştiren Mustafa Sabri Efendi, ayette kula isnad edilen meşietin, kullara verilen genel anlamdaki irade sıfatı olduğunu ileri sürmenin yersiz olduğunu ifade eder. Ona göre meşietin yenilenmeye delâlet eden muzârî fiil ile ifade edilmesi, bu fiilin, öncesindeki mahzuf bir mef'ule bağlı oluşu, ayetin bağlamında kulların kendilerini saadete götürecektir hidayeti bulmaktan aciz olduklarının hatırlatılmasına dikkat edilecek olursa, buradaki meşietin kula verilmiş mutlak anlamdaki irade sıfatı değil, kulun fiiline yönlendirdiği cüz'î irade olduğu rahatlıkla anlaşılır. Zira mutlak anlamda meşiet, yani irade sıfatı ile vasıflanmış olmak hidayeti bulmaya yetseydi, herkes doğru yolu bulur ve Rabbine yönelirdi. Hülâsa, Allah kime merhamet ederse onun hayırlı olanı dilemesini sağlar, yoksa o kişi hayrı dileyemez. Nitekim dilediğini rahmetine dahil edeceğinden bahseden ayet<sup>22</sup> tam da bunu doğrular. Bir kişinin, dileyenin Rabbine doğru bir yol tutabileceğinden bahseden ayetten<sup>23</sup> hareketle, "Cenâb-ı Hak bana irade sıfatını verdi, dolayısıyla meşiet-i ilâhiyeye ihtiyaç duymaksızın dilediğim gibi yol tutarım" demesi câiz değildir. Zira bu ayetin hemen sonrasında gelen "Cenâb-ı Hak dilemedikçe siz hiçbir şey dileyemezsiniz" buyruğu,<sup>24</sup> ancak Cenâb-ı Hakk'ın doğru yol tutmasını dilediği kişilerin, doğru yola tutunmayı dileyebileceğini anlatmakta ve insanoğluna Cenâb-ı Hakk'a olan ihtiyacını hatırlatmak suretiyle bir kulluk dersi vermektedir.<sup>25</sup>

Mustafa Sabri Efendi bu noktada ihtiyârî fiilleri tetikleyen etkenleri gündeme getirerek konuyu derinlemesine incelemek ister. İhtiyârî fiillerin bazı istisnâî durumlarda sebebe ihtiyaç duymadığı kabul edilse bile büyük çoğunluğunun sebeplere göre şekillendiği gerçeğinin kabul edilmesi gerektiğini belirten Mustafa Sabri Efendi, çok olanı az olana veya malumu meçhule ilave etmek yerine bu ikisinin kendine has konularıyla kabul edilmesinin akla daha uygun olacağını söyler. Onun tespit etmek istediği bu gerçek üzerinden varmak istediği sonuç, sebepler üzerinden ihtiyârî fiillerin meşiet-i ilâhîyeye göre şekillendiğini ispat etmektir. Ona göre insanın ihtiyârî fiillerinin kâhîr

<sup>21</sup> Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-beşer tahte sultâni'l-kader*, 82.

<sup>22</sup> el-İnsân 76/31.

<sup>23</sup> el-İnsân 76/29.

<sup>24</sup> el-İnsân 76/30.

<sup>25</sup> Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-beşer tahte sultâni'l-kader*, 85-86.



ekseriyetinin bir sebebe göre gerçekleştiği gerçeği kabul edildiğinde, ihtiyârî fiillerin sebebe tâbi olduğu, dolayısıyla sebebi belirleyenin fiilleri de belirlediğini kabul etmek gerekir. Sebebi belirleyen Cenâb-ı Hak olduğuna göre kulların fiillerini belirleyen de O'dur. Mustafa Sabri Efendi, hür fâilin hislerini sebeplere razı edenin Allah olduğunu söyleyerek bir anlamda dolaylı cebre kapı aralar.

Mustafa Sabri Efendi bu noktada zihne gelebilecek olan "Sebebin Allah'tan olması, bir cebrin olduğunu göstermez mi?" şeklindeki soruyu da cevaplar. Sebebin Allah'tan olmasının mutlak anlamda bir zorlayıcılığı gerektirmediğini ifade eden Mustafa Sabri Efendi'ye göre, bu şeyin sadece sebep olması yeterlidir. Burada sebep zorlayıcı bir illet değil, iradenin şartıdır, dolayısıyla fâili iradeye mecbur etmez. Fâilin özgürlüğü, onun hisleriyle ittifak eden sebebe âmil olmasındadır yoksa sebebe muhtaç olmamasında değil. Ayrıca Mâturidî'nin de iddia ettiği gibi cüz'î irade Allah'tan değildir. Ancak cüz'î iradenin sebebe olan ihtiyacı, bir şeyle şartlı olanın şartına olan ihtiyacı gibidir. İşte bu şart ile cüz'î irade meşiet-i ilâhiyenin hükmü altına girer. Böylelikle Allah kulların hangi iradesinin gerçekleşmesini istiyorsa onun sebebini yaratır, meydana gelmesini istemediğini ise dilemez. Bu ise kulların meşietinin Allah'ın meşietine bağlı olduğunu ifade eden "Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz" ayetinin asgari manasıdır. Eşârî'nin dediği gibi; Allah kulların iradelerinde vasıtasız bir şekilde tesirli olmasa bile, işte bu sebep aracılığıyla müessir olur.<sup>26</sup>

Mustafa Sabri Efendi'nin bu izahları hiç şüphesiz kula "Allah'ın istediğini istediğim için neden ben sorumlu oluyorum" şeklinde bir itirazın kapısını açacak mahiyettedir. Nitekim kendisi bu tür bir itirazın gelebileceğini dikkate alarak bu seçeneği gündeme alır ve böylesi bir itirazın geçersiz olduğunu söyler. Ona göre kişi yaptığını bir sebebe binaen yapıyor olsa da bu fiili, Allah'ın meşietine uyma amacıyla değil, kendi istek ve ihtiyacını dikkate alarak işler. Öte yandan kul, fiilini gerçekleştirmedikçe Allah'ın iradesinin hangi yönde olduğunu bilemez. Meşiet-i ilâhiyenin hangi yöne taalluk ettiği, ancak fiil gerçekleştirildikten sonra belli olur. Bu yüzdendir ki insan "ben ilâhî iradeyi gerçekleştirdim bu yüzden mazurum" deme hakkına sahip olamaz.<sup>27</sup>

Ayete dair açıklamalar incelendiğinde ayetteki meşietin, genel anlamda her insanda potansiyel olarak bulunan irâde sıfatı olarak anlaşılması gerektiğini söyleyenler, ayetin bu şekilde anlaşılması halinde konunun bir kader problemi olarak ele alınmasını gerektirecek bir yönünün olmadığına işaret eder. Ancak ayetin siyakı sebebiyle müfessirlerce genellikle bu şekilde anlaşılmadığı ve iradenin kullanıldığı bir durum (hidayeti talep etme) özelinde değerlendirildiği

<sup>26</sup> Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-beşer tahte sultâni'l-kader*, 132-133.

<sup>27</sup> Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-beşer tahte sultâni'l-kader*, 176-177.



bilinmektedir. Müfessirler arasında meşiet-i ilâhiye olmadan kulun iradesinin yeterli olmadığı konusunda görüş ayrılığı bulunmamaktadır. Mevzunun ihtilafa konu olan boyutu, kulun fiilinde önceliğin ilâhî iradeye mi yoksa kulun iradesine mi ait olduğu meselesidir. Mustafa Sabri Efendi bu konuda meşiet-i ilâhiyeyi önceler ve kulun iradesinin tamamen ona tabi olduğunu söyler. Diğer müfessirler meşiet-i ilâhiyeyi esas mevkiye konumlandırmış olsalar da meşiet-i ilâhiyenin kulların iradesini dikkate aldığını ifade etmekle, bir anlamda iradenin yönünün tayin edilmesini kulun iradesine verirler. Bu görüş farklılığı, konuyla ilgili kulun iradesini öne çıkararak diğer ayetlerin nasıl anlaşılması gerektiğine yönelik usûlî bir ihtilaftan kaynaklanmaktadır ve bir sonraki ayet bu ihtilafın mahiyetini biraz daha netleştirecek niteliktedir.

## 2.2. Enfâl/24. Ayetin Mukayeseli Tahlili

Mustafa Sabri Efendi'nin Tekvîr suresinin son ayetine dair perspektifi diğer ayetlerin tefsirini de şekillendirir ki Enfâl 8/24. ayeti bunlardan biridir. İlgili ayetin konumuzla ilgili bölümü şu şekildedir:

“Allah kişi ile kalbinin arasına girer.” *وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ*

Bu ayet rivayet tefsirlerinde; kâfir ile imanın, mü'min ile küfrün, mü'min ile haram fiillerin, kâfir ile itaatin, mü'min ile isyânın, kişi ile aklının arasına girer, şeklinde tefsir edildiği görülür. Benzer bir yoruma göre bu ifade, “kişi ile kalbi arasına girer öyle ki kişi ancak O'nun izniyle inanır veya inkâr eder” anlamına gelir.<sup>28</sup>

Aklî delillerin ayetin mefhumunu onayladığını belirten Râzî, kalbin hallerinin; irade, inançlar, istekler yahut sebepler ve faktörlerden ibaret olduğunu söyler. O, bütün bunları inceler ve bunların hepsinin Cenâb-ı Hakk'a dayandığı dolayısıyla kalbin hallerinin Allah'ın tasarrufunda bulunduğu sonucuna ulaşır. Örneğin sebepler ve faktörler ancak bir fâil vasıtasıyla meydana gelirler. Onların fâili ya kuldur veya Allah'tır. Birincinin olması mümkün değildir, zira bu bir niyet ve kastın başka bir niyete ve kasta dayanmasını gerektirir ki bu muhaldir. Dolayısıyla sebeplerin, iradelerin ve inançların fâili Allah'tır.<sup>29</sup>

Beydâvî bu ifadenin, Cenâb-ı Hakk'ın insana şah damarından yakın olduğunu anlatan ayet gibi,<sup>30</sup> Allah'ın kuluna yakınlığını ifade eden bir temsil olduğunu söyler. Ona göre Cenâb-ı Hak bu ifadeyle, kulun kendisinin bile gâfil kalabildiği kalbin en gizli hatıratına dahi muttali olduğunu anlatmaktadır. Yahut bu ifadeyle ölüm gelip de Cenâb-ı Hak kişi ile kalbi arasına girmeden önce kulun itaat ve ibadete teşvik edilmesi amaçlanmaktadır. Bir diğer ihtimale göre bu

<sup>28</sup> et-Taberî, *Câmiu'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, 13/467-472; Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-azîm* (Beyrut: Dâru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 1998) 4/30.

<sup>29</sup> er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15/472-473.

<sup>30</sup> Kâf 50/16.



ifade, Cenâb-ı Hakk'ın kalpler üzerindeki hâkimiyetinin derecesini anlatan bir tasvirdir. Bu tasvire göre Cenâb-ı Hak, saadetini dilediği kulun niyetini ve maksadını değiştirip, onunla küfür arasına girebilmekte veya saptırmayı dilediği kulun niyetini ve maksadını değiştirip, onunla iman arasına girebilmektedir.<sup>31</sup>

İbn Kayyım el-Cevzî ayetle ilgili genel kabul görmüş açıklamaları aktardıktan sonra ayeti siyakıyla birlikte değerlendirerek şu şekilde açıklar: “Şayet Hz. Peygamber’in (s.a.v.) davetine icabet etmekte ağır davranır ve bunu geciktirmekte bir beis görmezseniz, şunu bilin ki Allah sizinle kalpleriniz arasına girer de yaptığınıza ceza olarak artık ona icabet etmek sizin için asla mümkün olmaz.”<sup>32</sup>

Çağdaş müfessirlerden Reşid Rıza, bu ifadenin Kur’ân’ın en hayret verici en belîğ cümlelerinden biri olduğunu söyler. Ona göre bu ayet, havf ve recâ arasında olmayı teşvik edici bir makamda anlaşılmalıdır. Yani, kul ne kadar sâlih ve itaatkâr olursa olsun, durumuna, amelîne, kalbine güvenerek Cenâb-ı Hakk’ın azâbından emin olmamalı veya ne kadar âsi olursa olsun kalbinin asla ıslah olmayacağını düşünerek Cenâb-ı Hak’tan ümidini yitirmemeli, onun dilerse kalpleri istediği gibi evirip çevirebileceği gerçeğini aklından çıkarmamalıdır. Bu ayetin cebre mesnet kılınmasını doğru bulmayan Rıza, bu konudaki açık ayetlerin<sup>33</sup> Cenâb-ı Hakk’ın kulun kalbini ancak dalâleti tercih etmesi vb. sebeplerle hidayete kapatıp, saptırdığını anlattığını, dolayısıyla kulun bir cebir sonucu dalâlete düştüğünü iddia etmenin mümkün olmadığını belirtir.<sup>34</sup>

Cenâb-ı Hakk’ın iradesinin kulların iradesine hâkimiyetinin bir baskı ve zorlama ile değil, bunun çok daha ötesinde olduğunu ifade eden Mustafa Sabri Efendi’ye göre bu hâkimiyet, Cenâb-ı Hakk’ın istediği şeyleri, kulun istemesini sağlaması suretiyle gerçekleşir. Allah, kulun yapmasını istediği şeyi ona sevdirebilir o da onu gönülden isteyerek yapar. Dolayısıyla Allah’ın kulu zorlaması değil, kalbi ile arasına girmesi söz konusudur. Bu ise bir cebir değildir. Nitekim “Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz” ayeti tam da bu gerçeğe işaret etmektedir.<sup>35</sup>

<sup>31</sup> el-Beydâvî, *Envâru’ t-tenzîl ve esrâru’ t-te’vîl*, 5/291.

<sup>32</sup> Muhammed b. EbîBekr İbn Kayyım el-Cevzî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-kerîm* (Beyrut: Dâru Mektebeti Hilâl, 1989), 301.

<sup>33</sup> Bu ayetlerden birinde Cenâb-ı Hak, kişinin hevâsını ilah edinmesi sebebiyle saptırıldığını söylerken, diğerinde ise Hz. Dâvud’a (a.s.) hevâsına uyması halinde, (hevâsı tarafından) doğru yoldan saptırılacağı uyarısında bulunur. el-Câsiye 45/23; Sâd 38/26.

<sup>34</sup> Muhammed Abduh, Reşid b. Ali Rıza, *Tefsîru’l-menâr* (Kâhire: el-Hey’etu’l-Misriyyetu’l-Âmmetu li’l-Kitâb, 1990), 9/528-529.

<sup>35</sup> Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu’l-beşer tahte sultâni’l-kader*, 152.



Mustafa Sabri Efendi, Kur'ân'da öne sürdüğü görüşle çelişen ayetlerin de yer aldığı farkındadır. Kendisi bu ayetleri zikreder<sup>36</sup> ve bunlardan hareketle hidayet ve dalâlet mevzusunda insanın iradesinin belirleyici olduğu itirazına şu şekilde cevap verir: Hidayet ve dalâlete kulun fiillerinin sebep olduğunu söyleyen ayetler olsa bile, sebeplerin zikredilmediği ayetler, sebepleri içeren ayetlerden daha fazladır. Yani Allah'ın dilediği için kullarını saptırdığını anlatan ayetler, insanların iradeleriyle işlediklerinden ötürü (fısk vb.) dalâlete sürüklendiğini anlatan ayetlerden sayıca daha fazladır. Bu yüzden kulların iradesinin belirleyici olarak zikredildiği ayetleri, bu ayetlere bağlamak zordur. Allah dilediğine hidayet eder, dilediğini de saptırır sözü,<sup>37</sup> bunların başka sebebe bağlanmayı kabul etmediklerinin ifadesidir. Dolayısıyla hidayet ve dalâleti mutlak biçimde Allah'ın meşietine bağlayan ayetler, sebeplere bağlı olanlara bağlanmak suretiyle tevili de kabul etmezler. Hidayet ve dalâlet zaten mukayyettir, bu açıdan bir mukayyet, başka bir şartla mukayyet olana hamledilmez.<sup>38</sup>

Görüldüğü üzere Mustafa Sabri Efendi yorumlarını azâmî ölçüde Kur'ân'la refere etmeye çalışmakta ve görüşlerini belli bir usûl çerçevesinde ortaya koymaya özen göstermektedir. Ancak kanaatimizce - klasik yaklaşıma da uygun olarak - kulların hidayet ve dalâleti konusunda sebep bildirmeyen ayetlerin mutlak, sebep bildiren ayetlerin ise mukayyet olarak anlaşılması ve mutlak mukayyede hamledilir kâidesinin<sup>39</sup> işletilerek sebep zikredilmeyen ayetlerin, sebep zikredilen ayetlere hamledilmesi veya - mücmelin beyanı şeklinde - sebep bildiren ayetlerin sebep bildirmeyen ayetlerin beyânı olarak anlaşılmasının daha doğru bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Nitekim Mustafa Sabri Efendi'nin bu tür ayetleri zikrederek görüşüne meşruiyet kazandırmak istemesine karşı çıkan el-Kevserî, Cenâb-ı Hakk'ın hidayet ve dalâleti kendi meşietine tahsis etmekle birlikte kimlere hidayet veya dalâlet dilediğini ayrıca beyan ettiğini söyler. Buna göre, Cenâb-ı Hakk'ın hidayet dilediği kimseler, hidayeti talep edenler, dalâletini dilediği kimseler ise kendi ihtiyarıyla fısk, zulme ve isyana yönelenlerdir. el-Kevserî görüşüne referans olarak bir kutsî hadis ve bir ayet zikreder. Bu hadisin ilgili bölümünde, Cenâb-ı Hak **يَا عِبَادِي كُلُّكُمْ** "Ey kullarım hepiniz yanlış yoldasınız ancak benim hidayet ettiklerim müstesna. Öyleyse benden hidayet dileyin size hidayet

<sup>36</sup> el-Bakara 2/10; en-Nisa 4/155; el-Mâide 5/16; el-En'âm 6/144; el-A'râf 7/146; et-Tevbe 9/77, 83; İbrahim 14/27; en-Nahl 16/104; el-Ankebut 29/69; Fâtır 35/74; ez-Zümer 39/3; Muhammed 47/17; es-Saf 61/5; et-Teğâbün 64/11; el-Mutaffifin 83/14.

<sup>37</sup> İbrahim 14/4.

<sup>38</sup> Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-beşer tahte sultâni'l-kader*, 124-125.

<sup>39</sup> Vehbe ez-Zuhaylî, *Usûlu'l-Fikhi'l-İslâmî* (Şam: Daru'l-Fikr, 1986), 2/1179.



edeyim” şeklinde buyurmaktadır.<sup>40</sup> Zikrettiği ayet ise Cenâb-ı Hakk’ın sivrisineği misal vermekten çekinmeyeceğinden bahseden ayettir.<sup>41</sup> Ayetin son bölümü olan *إِلَّا الْفَاسِقِينَ وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ* “Onunla fâsıklardan başkasını saptırmaz” ifadesine dikkat çeken el-Kevserî’ye göre *يُضِلُّ* “saptırır” lafzının fâsiklara kasredilmesi, Cenâb-ı Hakk’ın saptırdıklarının ancak ihtiyarıyla fısık seçenler olduğuna delâlet eder. Ayrıca saptırma fiilinin müştak bir lafız olup hükmün kaynağına (illetine) delâlet etmesi sebebiyle bu konudaki mutlak ayetleri oldukları haliyle anlamak mümkün değildir. Dolayısıyla burada yapılması gereken şey, azlığa veya çokluğa bakmadan mutlakı mukayyede hamletmektir ki bu konuda ittifak vardır. Ancak ayetteki saptırma, mutlakın mukayyede hamli üzerinden değil de nassın illete delâleti üzerinden açığa kavuşturulmuştur. Netice olarak Cenâb-ı Hakk’ın saptırmayı dilediği kimseler ancak kendi ihtiyarıyla fısık seçenlerdir.<sup>42</sup>

### 2.3. En’âm 6/148-149. Ayetlerin Mukayeseli Tahlili

Mustafa Sabri Efendi, görüşlerine muhalif olarak anlaşılabilir ayetlerden biri olan En’âm 6/148. ayetini de tefsir eder. İlgili ayet şöyledir:

سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَمْنَا مِنْ شَيْءٍ كَذَلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ حَتَّى دَاوُوا  
بِأَسْنَانٍ قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ

“Putperestler diyecekler ki: ‘Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız. Hiçbir şeyi de haram saymazdık.’ Onlardan öncekiler de aynı şekilde yalanladılar ve sonunda azabımızı tattılar. De ki: ‘Yanınızda bize açıklayacağınız bir bilgi mi var? Siz zandan başka bir şeye uymuyorsunuz ve siz sadece temelsiz bir tahminde bulunuyorsunuz.’”

Bazı tefsirlere göre müşrikler, söyledikleri sözün yalan olması sebebiyle değil, peygamberleri yalanlamaları veya Allah’ın meşietini sebebiyle küfre düşen kişiye azap edilmeyeceği gibi aslı olmayan bir zanna dayandıkları için kötülenmektedir. Şayet Cenâb-ı Hak, onların sözlerini yanlışlayacak olsaydı, *كَذَلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ* “onlardan öncekiler de aynı şekilde yalanladılar” demek yerine *كَذَلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ* “onlardan öncekiler de aynı şekilde yalan söylediler” şeklinde bir ifade kullanırdı.<sup>43</sup>

Zemahşerî ise yukarıda dillendirilen gerekçeye cevap olarak bu ayetin *كَذَلِكَ كَذَّبَ* “onlardan öncekiler de aynı şekilde yalan söylediler” şeklinde farklı

<sup>40</sup> Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi' u's-sahi'h*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), “Birr”, 2577.

<sup>41</sup> Bu ayette Cenâb-ı Hakk’ın sivrisineği misaliyle çoklarını hidayete çoklarını da dalâlete sürüklediği ancak dalâlete sürüklediklerinin ancak fâsiklar olduğundan bahsedilmektedir. el-Bakara 2/26.

<sup>42</sup> el-Kevserî, *el-İstibsâr fi't-tehaddüs ani'l-cebri ve'l-ihitiyâr*, 25-26.

<sup>43</sup> et-Taberî, *Câmiu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'ân*, 12/210; Ebu Muhammed ibn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsiri kitâbi'l-azîz* (Beyrut: Dâru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 2001), 2/359.



bir kıraatle de okunduğunu söyler ve bunu müşriklerin ifade ettiği hususun ayette yalan ve yanlış sözler olarak aktarıldığına delil olarak sunar.<sup>44</sup>

Râzî tefsirinde, bu ayeti kader konusundaki görüşlerinin haklılığına dayanak kılan Mutezilenin görüşlerini aktardıktan sonra bunları çürütmeye çalışır. Ayetin mutezilenin görüşünü destekleyen *كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ* şeklindeki kıraatinin doğru olmayacağını, doğru olması halinde ise şu anlama hamledilmesi gerektiğini söyler: Kâfirler “kullarının bütün fiillerinde Allah'ın iradesi etkin olduğu için peygamberlerin ve davetlerinin bâtil olması gerekir” şeklindeki iddiaları ile yalan söylemektedir.<sup>45</sup> Âlûsî Mutezilenin de müşrikler gibi meşiet ile iradeyi, marziyatı ile karıştırmakta olduğunu, “Cenâb-ı Hakk'ın irade ettiği mutlaka razı olduğudur” kabulünden hareket etmekle büyük bir yanlış içerisinde girdiklerini söyler.<sup>46</sup>

Çağdaş müfessirlerden Elmalılı Hamdi Yazır'a göre müşrikler bu sözleriyle şirke meşruiyet kazandırmayı amaçlamaktadır ve bu sözler şu anlama gelmektedir: “Allah şirke düşmemizi istemeseydi müşrik olmazdık; ya bize irâde vermeyerek bizi imana mecbur ederdi, yahut bize iman etme konusunda yardım eder bize onu seçtirirdi, yahut ne yapar eder mutlaka şirke düşmemize engel olurdu. Şimdiye kadar Allah bunun aksini dilemediğine göre demek ki bizim için şirki dilemiştir.” Bu sözün “Rabbin dileseydi onu da yapamazlardı”<sup>47</sup> şeklindeki ilâhî kelâma uygun olduğunu söyleyen Yazır'a göre yanlış olan, müşriklerin “o halde ne yapalım verilecek cezaya razıyız” demek yerine, tevhitte şirki, meşietten cebri çıkarmaya çalışmalarıdır ki ayet bu yüzden onları kötülemektedir. Yazır ayetteki *إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ* “siz ancak tahmine dayalı yalan söylüyorsunuz” ifadesini ise şu şekilde yorumlar: “Siz hakkı nefsinize uydurmaya çalışıyor, nasıl tahmin ve arzu ederseniz, hak öyle olur sanıyor, ihtiyarî fiillerinizle birlikte meşiet-i ilâhiyenin sizin meşietinizi takip ettiğini düşünmeyip, kuru inkâr ile sorumluluktan kurtulacağınızı tevehhüm ediyorsunuz.”<sup>48</sup>

Kur'ân ayetleri arasında tenâkuz olamayacağını söyleyen Mustafa Sabri Efendi'ye göre şart durumunda olan bu ayette müşrikler yalan söyledikleri için değil, bu sözleriyle kendilerini şirkten ve Allah'ın helal kıldıklarını haram kılmaktan meneden Peygamberi, peygamberlerce de kabul edilmiş olan “Allah dileseydi şirk koşmazdık” hükmü dillendirmek ve onları bu zorlayıcı delille yalanlamak istedikleri için kötülenmişlerdir. Bunun karinesi ise *كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ* “onlardan öncekiler de böyle yalanlamışlardı” sözüdür. Sonraki ayette

<sup>44</sup> ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/77.

<sup>45</sup> er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 13/174-175.

<sup>46</sup> el-Âlûsî, *Ruhu'l-meâni fi tefsîri'l-Kur'ân* 4/294.

<sup>47</sup> el-En'âm 6/112.

<sup>48</sup> Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 3/2082-2083, 2085.





kesin delilin Allah'a ait olduğunun ve dilese herkesi hidayete erdireceğinin söylenmesi, açıklanan hususu doğrulayan ikinci karinedir ki bu, birincisinden daha güçlüdür. Bununla Allah sanki şöyle demektedir: “Evet Allah istemiş olsaydı sizi doğru yolailetirdi ancak o sizin hidayetinizi değil, dalâletinizi istedi. Bu yüzden şirkten kurtulamaz, sizi bundan men eden peygamberlerle alay edersiniz.” قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ ayeti bunu doğrulamaktadır. Nitekim ayetteki ف harfinin, ayetin öncesiyle bağlantı kurmak için gelmiş olması, bu manaya delâlet etmektedir.

Mustafa Sabri Efendi'ye göre ayette müşriklerin ayıplanmalarının sebebi, kaderin varlığının sorumluluğu ortadan kaldıracağı zannıyla hareket etmeleridir. Yani onlar, kadere imanın, sorumluluğu ortadan kaldırmayacağı hakikatini bilmeden, kaderi kalkan olarak kullanmak istediler. Bu yüzden ki Allah onlara “De ki: Yanınızda bize açıklayacağınız bir bilgi mi var? Siz zandan başka bir şeye uymuyorsunuz ve siz sadece temelsiz bir tahminde bulunuyorsunuz” buyurmaktadır.<sup>49</sup>

Mustafa Sabri Efendi'nin yorumları görünürde diğer müfessirlerin görüşleriyle bir paralellik arz ediyor olsa da aralarında konuyu temelden etkileyen küçük bir farklılık söz konusudur. Şöyle ki; önceki ayetin yorumlarında olduğu gibi burada da Cenâb-ı Hak'ın iradesinin kulların fiillerinde etkin olduğu konusunda bir ihtilaf yoktur. Bu yüzden ayette müşriklerin kendi fiillerinde meşiet-i ilahiyenin tesirini anlatan sözleri çoğu müfessir tarafından “doğru bir söz” olarak kabul edilmiştir. Ancak diğer müfessirler bunu, “Cenâb-ı Hak istemese müşriklerin o fiili gerçekleştiremeyecekleri” şeklinde, Mustafa Sabri Efendi ise “Cenâb-ı Hak müşriklerin o fiili gerçekleştirmelerini dilediği için o fiili gerçekleştirdikleri” şeklinde anlamaktadır. Yani Mustafa Sabri Efendi'nin yorumunda kulların iradesi meşiet-i ilahiyeye tabi olmakta ve tamamen onun peşinden gitmekteyken, diğer görüşe göre meşiet-i ilahiye onların şirk düşmelerini engelleme imkanı varken engellememekte, onların iradesini onaylamakta, onlar da bu sebeple şirk fiilini gerçekleştirebilmektedir.

Mustafa Sabri Efendi'nin incelediği ayetlerden bir diğeri önceki ayetin devamı olan En'âm 6/149. ayetidir. Bu ayet şöyledir:

قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ فَلَوْ شَاءَ لَهَدَيْكُمْ أَجْمَعِينَ

De ki: “Kesin delil ancak Allah'ındır. Allah dileseydi elbette hepinizi doğru yolailetirdi.”

<sup>49</sup> Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-beşer tahte sultâni'l-kader*, 108-110.



Müfessirler bu ayeti genel olarak kesin ve açık delilin Cenâb-ı Hakk'a ait oluşu, hidayet ve dalâletin Cenâb-ı Hakk'ın meşietine bağlılığı gibi hususları vurgulamak suretiyle tefsir ederler.<sup>50</sup>

Zemahşerî'ye göre bu ayette müşriklerin delili çürütülmektedir. Zira bu ifadeyle, “Şayet sizin şirk koşmanız Allah'ın isteğinden kaynaklanıyorsa muhalif olduğunuz kişilerin de inançları onun meşietindedir. Meşietin, sizi aynı esas üzerine toplayacağı hakikatının gereğince muhaliflerinize düşmanlık yerine dostluk göstermeniz, onlarla bir olmanız gerekmektedir” denilmektedir.<sup>51</sup>

Râzî, ulemânın bu ayetten hareketle her şeyin ancak Allah'ın dilemesi ile gerçekleşeceği sonucuna ulaşmalarını isabetli bulur. Ayeti aklî ve lugavî yönden inceleyen Râzî her iki açıdan da ayetin zahiren ifade ettiği anlam olan “Cenâb-ı Hakk'ın onların hidayetlerini dilemediği” gerçeğinin doğru olduğunu belirtir. Râzî'nin aklî delillendirmelerinden biri şöyledir: Bu kişinin küfre ve imana elverişli bir kudreti varsa, bu durumda iman etmeleri, mümkün olan bu iki taraftan imanı tercih ettirici bir sebebin varlığına bağlı olur. Bu noktada “o sebebi yaratan Allah'tır” denilirse hem gerekli kudret hem de tercih ettirici sebep temin edilmiş olur. Fiilin gerçekleşmesi için gerekli olan kudret ve sebep mevcut olduğu halde fiilin gerçekleşmemesi mümkün değildir. Fiil gerçekleşmediğine göre (onlar iman etmediğine göre) demek ki sebep yoktur. Sebep yoksa o kişinin iman etmesi imkansız hale gelir. Cenâb-ı Hakk'ın imkansız istemesi düşünülemezine göre bütün bunlardan onların imanını dilemediği sabit olur.

Mutezilenin “ayetteki meşiet, Cenâb-ı Hakk'ın birisini iman etmeye zorlaması, yani zorlama bir imanı dilemesi manasındadır, dolayısıyla ayet ‘Cenâb-ı Hak onları zorla iman ettirmeyi dilerse hepsini iman ettirir’ anlamına gelmektedir”, şeklindeki iddialarını da inceleyen Râzî bunu çeşitli seçenekler üzerinden cevaplar. Bunlardan birinde şunları söyler: Cenâb-ı Hak kâfirin isteyerek, iradesiyle iman etmesini dilemektedir. Oysa cebren zoraki gerçekleşen iman, ihtiyârî imandan farklıdır. Bu takdire göre Cenâb-ı Hakk'ın dileği gerçekleşmemektedir. Zira Allah'ın dileği, ihtiyârî imandır ve Mutezilenin verdiği anlama göre Cenâb-ı Hak bunu elde edememektedir. Dolayısıyla Mutezilenin görüşüne göre – hâşâ - Allah'ın âciz olduğunu söylemek gerekir.<sup>52</sup>

<sup>50</sup> el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, 5/291; Ebu Abdullah Şemsuddîn el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* (Kâhire: Dâru'l-Kütubu'l-Misriyye, 1964), 7/129. en-Nesefî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kelîmu't-Tayyib, 1998), 1/546-547. Ebussuûd Muhammed b. Mustafa, *İrşâdu akli's-selîm ile mezâya'l-kitâbi'l-kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, ts.), 3/196-197.

<sup>51</sup> ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/77.

<sup>52</sup> er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 13/175-176.



Âlûsî, müşriklerin iddiasının geçerli olması halinde bunun kendilerinin lehine değil, aleyhine delil olacağını söyler. Zira ona göre Cenâb-ı Hakk'ın meşietini ilmine tabidir, ilm-i ilâhîde bir şey ne hal üzere ise o şekilde yer alır. Böyle olunca ayet şu anlama gelir: “Şayet siz kötü istidadınız gereğince müşrik olmasaydınız, Allah sizin için şirk dilemez, bilakis dilerse herkesi hidayete erdirirdi. Ancak ezelden kendisine malum olan istidâdınızda hidayet bulunmadığı için bunu dilemedi.”<sup>53</sup>

Elmalılı Hamdi Yazır'a göre ayetteki kesin delil, insanın imtihan için gerekli tüm cihazlarla donatılmış olması ve kendisine doğruya ulaşabilmesi için gereken delillerin fazlasıyla verilmiş olması gibi hususlardır. Yazır, müşriklerin istidlâlini bâtil ve kendi içerisinde çelişkili olarak niteler. Zira ona göre her şeyin Allah'ın elinde olduğunu hatta kendi şirklerinin dahi onun isteğiyle gerçekleştiğini itiraf edip hala şirkte devam etmeleri açık bir tenâkuzdur. Kendi meşietlerini şirkten yana kullanıp, hidayet ve imanda cebri talep eden müşriklerin iddialarının tutarsızlığını açık bir şekilde oraya koyan Yazır, Cenâb-ı Hakk'ın hidayet isteyene hidayet, dalâlet isteyene dalâlet dilediğini belirterek, Allah'ın dilese herkesi hidayete erdireceğinden bahseden ifadeyi kulların meşietini üzerinden izah eder.<sup>54</sup>

Mustafa Sabri Efendi bu ayetin ikinci bölümünün “fakat Allah, dalâleti hidayete tercih etmeleri ve onlara gösterdiği ve üzerinde düşünmelerini emrettiği işaretler üzerine düşünmemeleri sebebiyle onların hidayetini dilemedi” şeklinde tefsir edilmesini yanlış bulur. O bu ayette anlatılmak isteneni bir misal ile açıklar. Mesela bir adam kendisini daha üstün gördüğü birisine “dileseydim böyle yapardım” dediğinde, bunun anlamı “fakat yapmamayı dilemediğim için yapmadım” şeklindedir. Buna karşılık olarak; sen şundan ötürü yapmadığın şeyi dilemedin, şundan dolayı da yaptığın şeyi diledin” denirse bu ilk söze muhalif sayılır ve sözün sahibini öfkelenendir. Çünkü meşietin sebebi açıklandıktan sonra meşiete bağlamanın bir anlamı kalmaz. Bu misal ile ayetteki meşiet-i ilâhiyeyi herhangi bir sebebe bağlamanın mümkün olmadığını öne süren Mustafa Sabri Efendi, “insanın insana karşı durumu böyle olursa, Allah'ın karşısında insanın durumu nasıl olur?” şeklinde dillendirdiği bir soruyla okuyucunun zihnini mukayeseye davet eder.<sup>55</sup>

Mustafa Sabri Efendi, konuyla ilgili yorumlarını bazı ayetlerle desteklemek ister.<sup>56</sup> Bunlardan biri Nahl 16/93. ayetidir. Bu ayet şöyledir:

وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَلَتُسْئَلُنَّ عَمَّا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ

<sup>53</sup> el-Âlûsî, *Ruhu'l-meâni fi tefsîri'l-Kur'ân* 4/313.

<sup>54</sup> Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 3/2086-2088.

<sup>55</sup> Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-beşer tahte sultânî'l-kader*, 98-99.

<sup>56</sup> es-Secde 32/13; eş-Şûrâ 42/8.



“Eğer Allah isteseydi hepinizi elbette ki bir tek inanç topluluğu yapardı. Ama O, dilediğinin yoldan çıkmasına imkân verir, dilediğini de doğru yola iletir. Yapmakta olduklarınızdan dolayı kesinlikle sorgulanacaksınız.”

Bu ayetin işi Allah'ın meşietine bağlamakla başladığına ve sonunda yine Allah'ın meşietine bağlayarak bitirdiğine dikkat çeken Mustafa Sabri Efendi'ye göre bu, yukarıdaki ayetin (En'âm 6/149) meşiet-i ilâhiye dışında bir sebebe bağlanmaması gerektiğini gösteren açık örneklerdendir.<sup>57</sup>

Öte yandan فَلَوْ شَاءَ لَهَدَيْكُمْ أَجْمَعِينَ “dileseydi hepinizi doğru yola iletirdi” ifadesindeki meşiet-i ilâhiyenin “yalnız onlar hidayete karşı kör kalmayı tercih ettiler” şeklinde bir başka sebebe bağlanması seçeneğini yeniden ele alan Mustafa Sabri Efendi, “peki neden hidayete karşı kör kalmayı tercih ettiler” şeklindeki bir soruyla konuyu daha da derinleştirmek ister. Ona göre bu kişilerin hidayete karşılık dalâleti tercih etmelerinin illeti araştırılsa, وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَن يَشَاءَ اللَّهُ “Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz” ayetinin ışığı altında bunun cevabı; “Onlar Allah'ın seçmelerini dilediği şeyden başkalarını seçemezler” şeklinde olur. Mustafa Sabri Efendi, bu noktada hidayet ve dalâleti Cenâb-ı Hakk'ın meşietine bağlayan ayetleri<sup>58</sup> zikrederek görüşünü bir kez daha teyit etmek ister.<sup>59</sup>

Ayetle ilgili müfessirlerin açıklamaları incelendiğinde Mustafa Sabri Efendi'nin diğer müfessirlerden ayrışmakla birlikte, Râzî ile benzer bir bakış açısına sahip olduğu görülür. Ancak bu iki isimden Râzî, Mutezilenin ayetle ilgili yorumlarını geçersiz kılmayı öncelerken, Mustafa Sabri Efendi, konuyla ilgili diğer bazı ayetleri görüşlerine şahit tutmak, kader konusundaki temel anlayışını bu ayetin tefsirine olabildiğince net yansıtmak suretiyle kendi görüşünün isabetini ortaya koymayı hedefler.

Önceki bölümlerde de vurguladığımız üzere esasen Mustafa Sabri Efendi'nin başta el-Kevserî olmak üzere diğer isimlerden ayrışması ve cebri andıran görüşleri savunmasının temelinde metodolojik bir ihtilaf yatmaktadır. Bu husus, Mustafa Sabri Efendi ve el-Kevserî özelinde açıklanacak olursa; ayetlerin teâruz ettiği durumlarda, ayetlerden bazıları mutlak bazıları mukayyet ise mutlakın mukayyede hamli veya Kur'an'ın bazı ayetlerinin bazısını beyan ettiği kâidesi işletilir ki bu, her iki isme malum olan açık usûl kâidelerindedir. İşte ihtilafın düğümlendiği nokta tam da burasıdır. Mustafa Sabri Efendi, hidayet ve dalâleti Cenâb-ı Hakk'ın meşietine bağlayan ayetleri mukayyet olarak gördüğü için, kulun hidayetini veya dalâletini çeşitli sebeplere bağlayan

<sup>57</sup> Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-beşer tahte sultâni'l-kader*, 98-99.

<sup>58</sup> Fâtır 35/8; En'âm 6/125.

<sup>59</sup> Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-beşer tahte sultâni'l-kader*, 100-101.



ayetleri bu ayete<sup>60</sup> hamlederek anlamaya çalışırken, el-Kevserî onun mukayyet olarak gördüğü ayetleri<sup>61</sup> mutlak, diğerlerini mukayyet olarak değerlendirir ve mutlakı mukayyede hamleder. Ayrıca el-Kevserî, Cenâb-ı Hakk'ın fiskları sebebiyle saptırdığı kişilerden bahseden ayeti, illeti açısından yorumlar ve bu gibi nasların Mustafa Sabri Efendi'nin tezini çürüttüğünü öne sürer.

Bütün bunlardan sonra şöyle bir değerlendirme yapılabilir: Cenâb-ı Hakk'ın meşiet-i olmadıkça insanların dileyemeyeceğinden bahseden ayeti genel kabule uygun olarak, kulun iradesinin hidayeti dileme konusunda yeterli olmadığı, ancak Cenâb-ı Hakk'ın iradesi ile birlikte hidayeti dileme fiilinin gerçekleşeceği şeklinde anlamak daha isabetli görünmektedir. Yani bu gibi ayetlerin - Yazır'ın da belirttiği üzere -, "benim onayımdan geçmedikçe, ben dilemedikçe sizin hidayeti elde etmek bir yana, talep dahi etmeniz mümkün değildir" anlamında insana sınırlarını bildiren, Cenâb-ı Hakk'a olan daimi ihtiyacını hatırlatan keskin bir uyarı olarak anlaşılması gerektiği söylenebilir.

Mustafa Sabri Efendi, hidayet ve dalâleti Cenâb-ı Hakk'ın meşietine bağladıktan sonra hidayet ve dalâlet için başka sebep aramanın anlamsız ve problemlili olduğunu öne sürmekte olsa da kendi yaklaşımı da benzer problemleri bünyesinde barındırmaktadır. Zira dalâlet ve hidayet, kulun iradesinden bağımsız olarak tamamen meşiet-i ilâhiyeye bağlı ise hidayet ve dalâlet konusunda kulun iradesi ile oynadığı role atıf yapan ayetleri<sup>62</sup> anlamlandırmak güçleşmekte ve bazı soruları gündeme getirmektedir. Örneğin madem kişinin her tercihi Cenâb-ı Hakk'ın meşietine tabidir, bu durumda kişinin fıskı tercih etmesi sebebiyle saptırıldığının bildirilmesi nasıl izah edilecek, bu bağlamda Kur'ân'da akli ve iradeyi yanlış kullananların eleştirilmesi<sup>63</sup> nasıl anlaşılacaktır? Mustafa Sabri Efendi'nin bu noktada kulun iradesini kullanırken Cenâb-ı Hakk'ın meşietini bilmediği için tamamen mesul olduğunu söylemesi, sorunun sadece sorumluluk boyutuna bir cevap olup, sözünü ettiğimiz problemi tamamen çözmektedir.

Öte yandan el-Kevserî'nin de dikkat çektiği üzere Kur'ân'da fısk, dalâletin illeti olarak zikredilmektedir.<sup>64</sup> Şayet Mustafa Sabri Efendi'nin yorumu kabul edilecek olursa, ayetteki illetin (fısk) üzerine, ikinci bir illet (meşiet-i ilâhiye) daha takdir etme zorunluluğu ile karşı karşıya kalınır ki bu Kur'ân'ın belagatına ve yüksek edebî mevkisine uygun olmayan bir anlatım olur. Ayrıca bir ayette, kendisine yönelene hidayet verilmesinden bahsedilmektedir ki bütün bunlar

<sup>60</sup> et-Tekvîr 81/29.

<sup>61</sup> el-İnsân 76/30; et-Tekvîr 81/29.

<sup>62</sup> Yunus 10/108; Hûd 11/101; er-Ra'd 13/17; İsrâ 17/15; el-Kehf 18/29; Şûra 42/20; el-İnsân 76/3.

<sup>63</sup> Bunlardan bazıları için bk. el-Bakara 2/44; Âli İmrân 3/65; el-En'âm 6/32; el-A'râf 7/169; Yunus 10/100; Yusuf 12/109.

<sup>64</sup> el-Bakara 2/26.



karşısında, kulun meşietini Cenâb-ı Hakk'ın meşietine tabi kılmak yukarıda da bahsettiğimiz üzere bir problemi çözeyim derken benzer bir problem üretmek değil midir?<sup>65</sup>

Peki Mustafa Sabri Efendi'nin vurguladığı üzere Kur'an'da cebri andıran ve doğrudan Cenâb-ı Hakk'ın bazı kişileri saptırmasından bahseden ayetlerin bu güçlü ve net ifadeleri ne anlatmaktadır? Bunların zahiri anlamıyla, hiçbir kayda tabi olmadan aynen geçerli olduğu hiçbir durum yok mudur?

Bu gibi ayetlerin bazılarının, kulların küfür ve isyanda ısrarlarının belli bir aşamaya gelmesi ve kalplerinin hayra ve hidayete kabiliyeti kalmaması sebebiyle sapkınlıklarının arttırılması gibi durumları kastettiği söylenebilir. Yani kul bir noktaya kadar tercihlerini kullanmakta, Cenâb-ı Hak bu tercihlerini sıradan bir şart olarak kabul ederek onaylamakta ve fiillerini yaratmaktadır. Ancak ne zaman ki kalplerin pas tutması<sup>66</sup> ve mühürlenmesi<sup>67</sup> anı gelmektedir, o andan sonra Cenâb-ı Hakk'ın mudill isminin devreye girmekte ve onları saptırmakta olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca kulun; ilmini, başarılarını, hidayetini tamamen kendinden bilmesi ve kibre kapılarak adeta Kârûnî bir tavra bürünmesi gibi sebepler yüzünden de Cenâb-ı Hak tarafından saptırıldığını ekleyebiliriz.

Bütün bunlardan dolayı Cenâb-ı Hakk'ın meşietini kulun tercihlerini dikkate alan bir meşiet olarak anlamak, bir diğer ifadeyle kulun tercihini kendi meşietine şart kıldığını öne süren anlayışı kabul etmek daha isabetli görünmektedir. Zira bu tarz bir yaklaşım, Kur'an'ın bütünlüğüne uygun olmakla birlikte, ilâhî adâlet, kulun özgürlüğü ve sorumluluğu arasındaki ilişki ağının yansıtma bakımından daha tatmin edici bir tablo sunmaktadır.

## Sonuç

Mustafa Sabri Efendi *Mevkifu'l-Beşer Tahte Sultâni'l-Kader* isimli eserinde kader konusunu detaylı bir şekilde ele almış, gerek görüşlerine dayanak olarak gördüğü ayetler, gerekse bu ayetlere muhalif görünen diğer ayetlerin bazılarını tefsir etmek suretiyle kaderle ilgili düşüncelerini net bir şekilde ortaya koymuştur. Kader konusuna dair düşüncelerinin Nahl 16/93. ayetinde özetlendiğini belirten Mustafa Sabri Efendi, meşiet-i ilâhiyeyi önceleyen Tekvir 81/29. ve el-İnsân 76/30. ayetlerinin kader konusunda esas alınması suretiyle,

<sup>65</sup> Söz konusu ayette Cenâb-ı Hak, dilediğini saptırdığını, kendisine yöneleni ise hidayete erdirdiğini söylemektedir. bk. er-Ra'd 13/17. Ayetteki "Cenâb-ı Hakk'a yönelme" fiili, kulun iradesi meşiet-i ilâhiyeye tabi kılınarak anlaşıldığında, dilediğini saptırdığını söyledikten sonra bu ifadenin ayrıca zikredilmesinin anlamı nedir? Cenâb-ı Hakk'ın hidayete yönelttiği kişilerin buraya yöneltilme konusunda kendi iradelerinden kaynaklanan hiçbir gayretleri, istekleri yok mudur? Bu anlayış benimsendiğinde birbirini tetikleyen bu gibi sorulara kapı aralanmaktadır.

<sup>66</sup> el-Mutaffifin 83/14;

<sup>67</sup> el-Bakara 2/7; Nisâ 4/155.



kulun iradesine atf yapan ayetlerin, bu iki ayetin ifade ettiği ilke çerçevesinde anlaşılması gerektiğini ifade etmiştir. Buna göre kulun iradesine değer atfeden ve kulun cüz'î iradesiyle bir şeyler dilediğini ifade eden ayetler, kulun Allah'ın dilemesini istediği şeyleri dilediğini anlatmaktadır. Yani kulun cüz'î iradesiyle dilediği şeyler, Allah'ın kulun dilemesini istediği şeylerdir. Dolayısıyla meşiet-i ilahiye, kulun bütün fiillerinde tartışmasız bir hakimiyete sahiptir. Onun bu yaklaşımına karşılık gerek çağdaşı ve dostu Muhammed Zâhid el-Kevserî gerekse Elmalılı Hamdi Yazır gibi âlimler, meşiet-i ilâhiyeyi önceleyen Tekvir 81/29. ve el-İnsân 76/30. ayetlerinin, kulun iradesinin tek başına hiçbir anlamının olmadığını anlatma sadedinde zikredildiğini söylemiştir. Özellikle el-Kevserî konuyla ilgili el-Bakara 2/26. ayete dikkat çeker ve bu ayette Cenâb-ı Hakk'ın saptırmasının (idlâlinin) kulların fıska sebebiyle olduğunun açıkça belirtildiğini, ayette kullanılan lafzın türemiş bir kelime olmasından dolayı hükmün illetine delâlet ettiğini belirtmiştir. Ona göre bu gibi ayetler kulun saptırılmasının onun fıska, isyan gibi kesbettiği gayr-ı meşru fiiller sebebiyledir. Tekvir 81/29. ve el-İnsân 76/30. ayetlerinde meşiet-i ilâhiyenin öncelenmesi cebre veya cebri andıran görüşlere delil olamaz. Zira Cenâb-ı Hakk'ın saptırması, fıska tercih etmek suretiyle sapmak isteyene, hidayeti de hidayeti talep edene yönelir.

Bu çalışmada Mustafa Sabri Efendi'nin görüşlerini güçlü mantığını da kullanarak aklî ve naklî delillerle savunmaya çalıştığı, bazı yorumlarında Râzî ile aynı noktada bulunduğu ancak diğer müfessirler ile genel kader anlayışında özellikle kulun iradesi konusunda ayrıştığı görülmüştür. Ulaşılan sonuca göre, Mustafa Sabri Efendi'nin meşiet-i ilâhiyeyi esas kabul etmesi ve kulun iradesi de dahil olmak üzere her şeyi ona tâbî kılması, diğer ayetleri de buna göre tevil etmesine sebep olmuştur. Başta el-Kevserî olmak üzere diğer isimler ise onun temel referans olarak kabul ettiği ayetleri farklı bir şekilde anladıkları için konuyla ilgili ayetleri usûl kâidelerinin izin verdiği ölçüde birbiriyle çatışmayacak şekilde izah etmeye özen göstermişlerdir. Gerek metodolojik açıdan gerekse Kur'ân'ın bütüncüllüğü bakımından bu ikisinden el-Kevserî ve Elmalılı Hamdi Yazır'ın yorumlarının ve yaklaşımının daha isabetli olduğu düşünülmüştür. Mustafa Sabri Efendi'nin anlayışı tamamen yanlış olmamakla birlikte, bu yaklaşımın kulların ısrarla ve inatla dalâleti seçmesi veya kibir bataklığına saplanmaları gibi hallerde devreye giren bir durum olarak değerlendirilmesinin daha isabetli olduğu düşünülmüştür. Ayrıca Kur'ân'da kader konusunun farklı yorumlara açık olabilecek bir mahiyette ifade edildiği, dolayısıyla bu konudaki görüşlerin esas alınan ayetlere göre şekilleneceği, küllî iradenin cüz'î iradeyle ilişkisi gibi kritik konularda keskin ve genel geçer ifadeler kullanmanın doğru olmadığı görülmüştür.



## Kaynakça

Âlûsî, Şihabuddîn Mahmûd. *Ruhu'l-meânî*. Beyrut: Dâru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 1994.

Aydın, Ömer. "Mehmed Zâhid Kevserî ile Mustafa Sabri Efendi'nin Kader Konusundaki Tartışması". *Uluslararası Düzceli M. Zâhid Kevserî Sempozyumu*. Düzce: y.y. 2007.

Beydâvi, Nâsuriddîn Ebu Said Abdullah. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, 1997.

el-Cevzî, Muhammed b. Ebîbekr İbn Kayyım. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-kerîm*. Beyrut: Dâru Mektebeti Hilâl, 1989.

Doğan, Hüseyin. "Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi'nin 'Mevkifu'l-Beşer Tahte Sultânî'l-Kader' İsimli Eserinin Kelâm Açısından Tahlili". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22, 2018.

Ebu Hayyân, Muhammed b. Yusuf. *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999.

Ebussuûd, Muhammed b. Mustafa. *İrşâdu akli's-Selîm ile mezâya'l-kitâbi'l-kerîm*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, ts.

Gölcük, Şerafettin. "Cehmiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993. 7/234-236.

Hamdi Yazır, Elmalılı. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 3. Basım, 1979.

İbn Atiyye, Ebu Muhammed. *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsiri kitâbi'l-azîz*. Beyrut: Dâru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 2001.

İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ. *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-azîm*. Beyrut: Dâru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 1998.

el-Kevserî, Muhammed Zâhid. *el-İstibsâr fi't-tehaddüs ani'l-cebri ve'l-ihtiyâr*. Kâhire: el-Mektebetu'l-Ezheriyyeli't-Turâs, ts.

Kurtubî, Ebu Abdullah Şemsuddîn. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. Kâhire: Dâru'l-Kütubu'l-Misriyye, 1964.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, ts.

Nesefî, Eb'ul-Berekât Hâfizuddîn. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kelîmu't-Tayyib, 1998.

Râzî, Muhammed Fahriddîn Ebu Abdullah. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, 1999.





Rıza, Reşid - Abduh, Muhammed. *Tefsîru'l-menâr*. Kâhire: el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmmetuli'l-Kitâb, 1990.

Sabri, Mustafa Efendi. *Mustafa Sabri Efendi Külliyyatı – 1*. İstanbul: Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi, 2019.

Sabri, Mustafa Efendi. *Mevkifu'l-beşer tahte sultânî'l-kader*. Kâhire: el-Matbaatu's-Selefiyye, 1933.

Öğük, Emine. "Mustafa Sabri Efendi'nin Kader Hakkındaki Görüşlerinin Tahlili". *İslâmî İlimler Dergisi* 9/9-2, 2014.

Taberi, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2000.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1987.

Zuhaylî, Vehbe. *Usûlu'l-Fikhi'l-İslâmî*. Şam: Daru'l-Fikr, 1986.

